

տեղի ունեցել նախամարդու և մարդկային հասարակության նախասկզբնական պատմությունը:

Մեր նախնիների՝ մարդանման կապիկների և ձևավորվող առաջին մարդկանց պատմությունն սկսվել ու ընթացել է երրորդական ժամանակաշրջանի վերջում և չորրորդականի սկզբներին Միջերկրական ծովի հյուսիսում, Աֆրիկայի և Ասիայի արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում, որոնց մեջ մտնում էին նաև Անդրկովկասն ու Հայկական լեռնաշխարհը:

Հարավային Եվրոպայի կենտրոնական մասերում, Աֆրիկայում, Ասիայում, Հիմալայների ստորոտներում, միջին երրորդական շրջանի նստվածքներում, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին, գիտնականները հայտնաբերել են բարձր զարգացած կապիկների (դրիոպիթեկների) մնացորդներ, որոնք համարվում են մարդու առավել հավանական նախորդները:

Մոտավորապես նույն շրջաններից են ծագում ուլ երրորդական դարաշրջանի մարդանման կապիկների (անթրոպոիդների) մնացորդները, որոնց խմբին են պատկանում նաև Արևելյան Վրաստանի Ուդաբնո վայրում հայտնաբերված ուդաբնոպիթեկ մարդակերպ կապիկը¹⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում նախամարդու գոյության հնարավորությունը չորրորդականի սկզբներում հավաստվում է ոչ միայն ժամանակի բուսական ու կենդանական աշխարհի հարստությամբ, կլիմայական բարենպաստ պայմաններով, այլև ամենավաղ ժամանակների հարուստ ու բազմապիսի քարեդարյան հուշարձանների առատությամբ, որոնք, անկասկած, վերաբերում են պլիոցենի վերջին և վաղ չորրորդական դարաշրջանի սկզբին:

2. ՍՏՈՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՎԱՂ ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ)

Աշխատանքի դերը կապիկի մաշկացման գործում — Մարդկային գործունեության առաջին հետքերը Հայկական բարձրավանդակում վերաբերում են ստորին պալեոլիթի շելյան և աշելյան փուլերին՝ նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման ամենանախնական աստիճանին, որն ընդգրկում է հարյուր հազարավոր տարիներ և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանում է երկրի կազմավորման ուլ երրորդական և վաղ չորրորդական շրջանին:

Կենդանական աշխարհից հազիվ անջատված, իր էության բազմաթիվ գրծերով կենդանիներից դեռևս չտարբերվող նախամարդը (պիթեկանթրոպ, սինանթրոպ), այնուամենայնիվ, կարողացավ դնել մարդկային հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի հիմքերը:

Նախնադարյան հոտի» և մայրական «տոհմական համայնքի», կազմավորման այդ շրջանը, որպես երկրի պատմության կարևորագույն և շրջադարձային երևույթ, լայն, բայց և բարդ ու ծանր ճանապարհ բացեց աշխատանքի և հասարակության վերընթաց զարգացման, բնության նկատմամբ մարդու անդորոլթյունից դեպի նրա հարաճուն գերիշխանությունը անցնելու համար: Լը-

¹⁷ См. М. Т. Левин, Г. Ф. Дебей, Я. Я. Рогинский, Происхождение человека и древнее расселение человечества, М., 1956.

րացնելով Դարվինի հանճարեղ դիտողությունները բարձրագույն պրիմատների զարգացման մասին, Ֆրիդրիխ Էնգելսը նշում է, որ «մարդու ծագումն ու կատարելագործումը հանդիսացել է ոչ միայն կենդանական աշխարհի զարգացման հետևանք, այլ ամենից առաջ, պատմության մեջ բնության մեծագույն վերափոխության արդյունք, երբ կենսաբանական որակը փոխվել է հասարակական որակի՝ մատերիայի շարժման բարձրագույն ձևին: Այդ վերափոխության էությունն այն է, որ մարդու կենդանի նախնին (կապկամարդը) հասնելով կենսաբանական զարգացման բարձր աստիճանի, սկսել է պատրաստել աշխատանքի շատ պարզ գործիքներ: Աշխատանքը, աշխատանքային պրոցեսը մարդուն առանձնացրել է կենդանական աշխարհից, նրա առջև լայն հնարավորություններ բացել ազդելու իր և իրեն շրջապատող բնության վրա: Աշխատանքի գործիքների օգտագործման պրոցեսում ձևավորվում են մարդու ձեռքերը և ազատվելով ոտքի ֆունկցիայից, դառնում աշխատանքի կարևոր միջոց. ձեռքի հետ միասին զարգանում է նաև մարդանման էակի ամբողջ օրգանիզմը, վերջնականորեն հաստատվում մարդու ուղղահայաց դիրքը՝ քայլելու և աշխատելու ժամանակ: Որին արդեն հասել էր պալեոանթրոպը և որը մեծ դեր խաղաց կապկից մարդուն անցնելու ճանապարհին: Աշխատանքը մարդկային կյանքի առաջին հիմնական պայմանն է, և այն էլ այն աստիճանի, որ մենք որոշ իմաստով պիտի ասենք՝ աշխատանքն է հենց մարդուն ըստեղծելը»¹⁸:

Աշխատանքի և մարդու հասարակական գործունեության զարգացմանը զուգընթաց զարգանում էր նաև հողաբաշխ հնչյունային լեզուն. «հնչյունային լեզուն մարդկության պատմության մեջ հանդիսանում է այն ուժերից մեկը, որոնք օգնեցին մարդկանց բաժանվելու կենդանական աշխարհից, միավորվելու համայնքներում, զարգացնելով իրենց մտածողությունը, կազմակերպել հասարակական արտադրություն, հաջող պայքար մղել բնության ուժերի դեմ, և հասնել այն պրոգրեսին, որ մենք ունենք այժմ»¹⁹: Հասկանալի է, որ հնագույն խոսքը եղել է շատ պարզունակ և սահմանափակ իր բառային կազմով, բայց այն անհրաժեշտ էր հասարակության հաղորդակցության համար: Առանց բոլորի համար հասկանալի լեզվի, չէր կարող գոյություն ունենալ նույնիսկ ամենապարզ հասարակական բջիջը. աշխատանքը և «հողաբաշխ խոսքը» որոշիչ ազդեցություն են թողել մարդու օրգանիզմի կատարելագործման, նրա զանգուղեղի զարգացման վրա: Լեզվի զարգացումը խիստ կապված է մտածողության զարգացման հետ: Լեզուն լինելով մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոց, շարունակում է զարգանալ մարդկանց արտադրական գործունեության զարգացման հետ միասին:

Մաքրու կյանքը ստորին պալեոլիթի բնական պայմաններում — Բաժանվելով կենդանական աշխարհից, հնագույն մարդկային հասարակությունը դեռևս շատ երկար ժամանակ ամբողջովին կախման մեջ է եղել իրեն շրջապատող բնությունից. սկզբում մարդիկ ծանոթ չէին կրակի գործածությանը: Նըրանք հագուստ չունեին և չէին կարողանում կառուցել թեկուզ ամենապարզ

18 Ֆ. Էնգելս, Աշխատանքի դերը կապկի մարդացման պրոցեսում, Երևան, 1953, էջ 31

19 Նույն տեղում:

կացարանները, դրա համար էլ դուրս չէին դալիս արևադարձային և մերձարեւ-վադարձային դոտիններից, որոնց հատուկ էր մեղմ կլիմա և մշտադալար բուսականություն: Չափավոր կլիմա և համեմատաբար ցուրտ ձմեռ ունեցող Իր-կըրնները այդ դարաշրջանում մարդու բնակության համար պիտանի չէին: Չուր-րորդական շրջանի սկզբում, չնայած կլիման սկսում է ցրտանալ, մերձարեւ-դարձային բուսականությունը տարածվում էր դեպի հյուսիս՝ նշանակալիորեն ավելի հեռու, քան այժմ: Այսպես, Հայաստանում աճում էին լայնատերև և մշտադալար անտառներ՝ դափնի, սամշիտ, թզենի և այլ հարավային բույսեր. այդ անտառներում կային այնպիսի ջերմասեր կենդանիներ, ինչպես հնա-պույն գետաձին (հիպոպոտամ), հարավային (հին) փիղը, էտրուսկական ռնգեղջյուրը և այլն²⁰:

Այսպիսի բնա-կլիմայական պայմաններում է ապրել մարդը ստորին պալեոլիթի փուլում, որն ընդգրկում է ժամանակի մի հսկայական հատված՝ մ. թ. ա. 800.000—100.000 թվականները և հնագիտական իր հազվագյուտ հուշարձաններով բնորոշում է մարդկային պատմության զարգացման ամե-նավաղ շրջանը, կամ, ինչպես ընդունված է ասել, մարդկության մանկության ժամանակաշրջանը²¹:

Վաղ չորրորդական շրջանի նստվածքներում հայտնաբերված քարե պարզ ու միօրինակ գործիքները, որոնք վերաբերում են ստորին պալեոլիթի մշա-կության զարգացման մինչընկալ, շելյան ու աշելյան շրջաններին, հնագույն մարդու՝ պիթեկանթրոպի (կապկամարդ) ու սինանթրոպի (չինական մարդ) գործունեության արգասիք են: Ստորին պալեոլիթյան մշակույթի հուշարձան-ների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մարդն այն ժամանակ ապրել է խմբերով, թափառական կյանք վարել գետերի ու լճերի ափերին, արևադար-ձային անտառներում: Նա իր ժամանակավոր կայաններն ընտրելիս նկատի է ունեցել նաև գետերի առկայությունը մերձավոր վայրերում:

Մարդուն ապաստան են ծառայել քարայրները, անձավները, անտառնե-րը և այլն:

Ստորին պալեոլիթի շելյան ժամանակի նստվածքներում գտնված խոշոր կենդանիների ոսկորները վկայում են, որ այդ ժամանակ մարդիկ երբեմն որ-սացել են հսկա կենդանիներ, սակայն միայն պարզ գործիքների առկայու-թյամբ այդպիսի որսը սխտեմատիկ չէր կարող լինել: Շելյան մարդկանց գո-յության հիմնական աղբյուրը եղել է մանր կենդանիների որսը, ինչպես նաև միջատների ու սողունների, վայրի բույսերի ու պտուղների հավաքությունը, որոնցով հարուստ էր Հայաստանի վաղ չորրորդական բուսական ու կենդա-նական աշխարհը: Պատմական տեսակետից կարևորն այն է, որ շելյան մարդը արդեն հաստատուն կերպով կանգնում է կապկամարդու զարգացման, նրա մարդացման ճանապարհին, մարդկությունը սկսում է ընթանալ առաջադիմու-թյան ուղիով, որ պայմանավորված էր կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեու-թյամբ:

²⁰ См. В. В. Богачев, Урмийское и Ванское озеро, «Изв. Азерб. Гос. университета», Баку, 1927, № 6, էջ 196, 1929, № 7, էջ 91, № 8, էջ 88.

²¹ См. М. З. Паничкина. Палеолит Армении, Л., 1950, էջ 3.

Քարի դարի հաջորդ, ավելի կայուն ու որոշակի փուլի՝ շելյան մշակույթի զարգացումն ընթացել է գյունց-մինդեյան և մինդեյան ժամանակներում՝ Նոնունիս (Նուռնուս) գյուղի գյունցյան հասակի ֆլորան՝ ձիու նախահայր հիպարիոնը, էտրուսկական ունգեդջուրը, ինչպես նաև Սիսիանի Իշխանա՝արի վերին պլիոցենյան և ստորին շորրորդական նստվածքների հարուստ ֆլորան թույլ են տալիս պնդելու, որ նշված ժամանակներում Հայաստանը միանգամայն նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններ է ունեցել մարդու գործունեության և զարգացման համար:

Առաին լեռան պալեոլիթյան կայանները — Աշխատանքի առաջին պրիմիտիվ գործիքները պատրաստելուց տասնյակ հազարամյակներ առաջ մարդն օգտագործել է փայտե մահակ և սուր եզրեր ունեցող անմշակ, կոպիտ քարե բեկորներ: Ժամանակի ընթացքում հետզհետե մարդն սկսում է ջարդել ու բեկոտել քարերը՝ հարմարավետ օգտագործման համար: Այդ եղանակով պատրաստված կոպիտ, նախնական քարե գործիքները նույնիսկ դժվար է տարբերել բնական կայծքարի ու վանակատի (հրաբխային ապակու) ելունդներից և կոշկոռներից, որոնք չափազանց հարմար էին գործիքներ պատրաստելու համար:

Հազարամյակների ընթացքում մարդը կուտակում է քարե գործիքներ պատրաստելու, մշակելու, օգտագործելու փորձ, հանդես են գալիս հարմար ձևավորում ունեցող առաջին գործիքները, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործելիս է եղել պիթեկանթրոպը:

Մարդու աշխատանքային առաջին գործիքները չափազանց պարզունակ, միատարր ու միօրինակ էին, դրանց զարգացումն ու տարբերակումն ընթանում էր վերին աստիճանի դանդաղ և, այնուամենայնիվ, ստորին պալեոլիթի երեք ժամանակաշրջանի հատվածները (մինչև, շել, աշել) բնորոշվում են վերոհիշյալ քարե գործիքների մշակման ձևերով ու տեխնիկայով, ինչպես և մարդուն շրջապատող արտաքին միջավայրում բնակլիմայական, բուսական և կենդանական աշխարհում կատարված փոփոխություններով:

Մարդկային մշակույթի զարգացման առաջին կայուն փուլը շելյանն է (Ֆրանսիայի Շել վայրի անունով): Հայաստանի տերիտորիայում ստորին պալեոլիթի շելյան փուլի քարե գործիքներ առաջին անգամ հայտնաբերվեցին 1943—1945 թվականներին Արտին լեռան կայաններում²² Սատանի-դար, Արեգունի, Հարավային Բլուրների լանջերին:

Արտին լեռը գտնվում է Արագածի հարավ-արևմտյան լանջին, ծովի մակերևույթից բարձր է 2047 մետր և պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի այժմ արդեն հազվագյուտ այն վայրերի թվին, որոնք կազմավորվել են դեռևս երրորդական դարաշրջանում և հանգամանքների բերումով դուրս են մնացել շորրորդական հրաբուխների ազդեցությունից: Լեռան լանջերը հետաքրքիր են

²² Տե՛ս С. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, նույնի նախագարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 39:

ոչ միայն իրենց երրորդական նստվածքներով ու վանակատի առատ արտադրումներով, այլև շելյան չափազանց հարուստ արհեստանոց-կայաններով²³:

Ռիս-վյուրմյան միջսառցային և վյուրմյան սառույցի նահանջի ժամանակներում Արտին լեռը ևնթարկվել է ուժեղ շերտահեղումների: Հեղեղները խիստ փոխել են լեռան ռելիեֆը, իսկ էրոզիվ պրոցեսները ավելի են մեկուսացրել Արտինը, վերափոխել շրջակայքի մակերեսը, նրան տալով խիստ կրտրրաված տեսք: Դրանից էլ փոխվել են հին պալեոլիթային կայանների շերտերը, խախտվել նախնական վիճակը: Այս պրոցեսը առավել մեծ չափերով տեղի է ունեցել, երբ մարդը լքել է այդ վայրերը, մոտավորապես ժամանակակից էպոխայի (հոլոցենի) սկզբում:

Արտին լեռան հյուսիս-արևելյան լանջին գտնվող Սատանի-դար (Սատանի-կոնդ) կայանում հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ մշակված գործիքներ, որոնք իրենց ձևերով ու պատրաստման տեխնիկայով բնորոշ են ինչպես մինչշելյան ու շելյան, այնպես էլ աշելյան ժամանակների համար: Դրանք պատրաստված են վանակատից (օբսիդիանից) և դիաբազից:

Հայկական լեռնաշխարհը՝ Արագածի սիստեմը, Հրազդանի միջին հոսանքի կայանները և մյուս վայրերը՝ Սիսիանը, Զրաբերը, Գեղամա լեռները (Աղմաղանը), Ազատ Մասիս (Արարատ) լեռը, Նեխ-Մասիքը (Սիփանը) և այլն, իրենց օբսիդիանի հանքերի հարստությամբ, որակով ու վայրի հարմարություններով պալեոլիթյան մարդու համար ամենալավ օջախներից են եղել ողջ շրրորդական ժամանակաշրջանում:

Մինչշելյան և շելյան գործիքներ — Շելյան ժամանակի ամենաբնորոշ և լավ ուսումնասիրված գործիքը այսպես կոչված ձեռքի հատիչն է: Շելյան ձեռքի հատիչները տարբեր նպատակներով գործածության ունիվերսալ գործիքներ են եղել: Ստորին պալեոլիթի գործիքների այս հնագույն տեսակները ներկայացնում են երկու կողմից մշակված նշաձև, ձվաձև, սրտաձև խոշոր ձեռքի հատիչներ, որոնք ունեն անավարտ տեսք, ուժեղ հողմնահարության հետքեր: Հատիչի մի ծայրը սուր է, մյուսը՝ հաստ, բութ: Վերին՝ անմշակ թողնված կրկամասը, ծառայում է որպես բռնակ, որը պրավում է գործիքի ավելի քան երկու երրորդականը:

Շելյան գործիքներով նախամարդը մտել է նախնադարյան համայնական հասարակարգի զարգացման սկզբնական փուլը: Այդ գործիքները ճշմարտացի վկաներն են՝ Հայաստանում երկրաբանական վաղ շրրորդական ժամանակում, մարդու բնակության²⁴:

Թեև խոշոր գործիքները՝ շելյան ձեռքի հատիչները, միօրինակ պարզ ձևով ևն ներկայանում, բայց ունեցել են բազմակողմանի կիրառություն: Դրանցով մարդը կարող էր կատարել շատ աշխատանքներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր ամուր սուր ծայր, մասսիվ կտրող պրոֆիլային կող ու միևնույն ժամանակ պահանջում էր ուժգնորեն հարվածել, կտրել, ջարդել, հող փորել, գետնից արմատներ հանել և այլն: Պարզ է, որ ձեռքի հատիչը կարող էր նաև որպես պաշտ-

²³ Արաին լեռան կայանների մասին տե՛ս նաև *С. Н. Замятнин*, Находки нижнего палеолита в Армении, ИАНАОН, 1947, № 1, ինչպես նաև *М. Э. Пакичкина*, Палеолит Армении, Ленинград, 1950:

²⁴ Տե՛ս *С. А. Сардарян*, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, էջ 52:

պանութեան միջոց ծառայել, ինչպես և օգտագործվել որսի ժամանակ: Ուշագրավ է, որ ձեռքի հատիչը հարմար է բռնել աջ ձեռքով. ուրեմն շելյան ժամանակից արդեն մարդը աշխատել է աջ ձեռքով:

Սատանի-գար արհեստանոց կայանում շելյան ձեռքի հատիչների հետ միասին գտնվել են ամբողջական կոպիլից պատրաստված շատ կոպիտ, որոշակի կայուն ձև չունեցող գործիքներ, որոնց վրա, սակայն, պարզ նկատելի են նպատակային հարվածների և գործածութեան հետքեր. քարի մնացած մակերեսը բնական տեսքի է, ծածկված թանձր պատինայով: Սրանք երկար ժամանակ նախորդել են շելյան ձեռքի հատիչներին և հնագիտութեան մեջ կոչվում են մինչմասսիվ ցլեպներ, սրածայր, կոպիտ քերիչներ, սկավառակաձև գործիքներ, որոնք, անկասկած, պատրաստված են մարդու ձեռքով և կարող են վերագրվել վաղշելյան շրջանին:

Հին «վարպետը» կոպիչը կամ ելունդը տաշելու ժամանակ ստանում էր սուր կողերով շատ ցլեպներ, որոնցից խոշորները օգտագործելի էին որպես հասարակ կտրող գործիքներ. դրանցով կարող էին որսի միսը բաժանել մասերի: Հավանաբար, ավելի կարևոր է եղել դրանց դերը որպես գործիք պատրաստելու գործիքներ (փայտից զենքեր, սրածայր մահակներ և ձեռնափայտեր): Կասկածից վեր է, որ ամենապարզ ձևերով մշակված վանակատի (օբսիդիանի) ու կայծքարի գործածութեանը սկսվել է ավելի վաղ, քան շելյան ձեռքի հատիչի հանդես գալը և մինչշելյան ժամանակը հանդիսացել է մշակութային մի որոշակի ժամանակաշրջան: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանին են պատկանում Արզնու պալեոլիթյան կայանի մոտ ընկած Նոնուհիսի²⁶ դիատոմիտները՝ ուշ պլիոցենի և վաղ պլեյստոցենի կենդանական ու բուսական աշխարհի հարուստ մնացորդներով, որոնց մեջ գտնվել են նաև երկու կողմից մշակված հնագույն գործիքներ՝ հար և նման Սատանի-գարի նախնական հատիչներին:

Ձեռքի հատիչներին ուղեկցող՝ պատահական ցլեպներից ու բեկորներից պատրաստված մանր գործիքները դարեր շարունակ օգտագործվել են մարդու կողմից և հավասարապես հատկանշական են ինչպես մինչշելին, այնպես էլ շելին, որոնք մշակույթի նույն շրջանի երկու հաջորդական օղակներ են: Ստորին պալեոլիթի վերջին ցլեպներից պատրաստված գործիքների նշանակությունն ավելի է աճում: Միջին պալեոլիթում դրանք դառնում են գործիքների իշխող տիպերը, և վաղ շրջանների բնորոշ հատիչը հետզհետե դուրս է գալիս գործածությունից: Այսպիսով, ստորին պալեոլիթի շելյան փուլը անխզելիորեն կապված է մինչշելյան փուլի հետ և պահպանում է նրա շատ ու շատ գծերը ինչպես գործիքների ձևի, այնպես էլ մարդու տնտեսական գործունեության տեսակետից:

Հստակ է, քանակի ու մշակման տեխնիկայի, Արտին լեռան Սատանի-գարի հատիչները և ուղեկցող գործիքները պատկանում են Եվրոպայի ու Ասիայի ստորին պալեոլիթի մինչշելյան և շելյան գործիքների լավագույն նըմուշների շարքին:

²⁶ ՏՃՍ Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 46:

Հանգանակ

Վաղ շելյան ձեռքի հատիչ. Սառանի դար

Սատանի-դարի պալեոլիթյան կայանն իր գրաված դիրքով, գործիքների հարստությամբ, արխաիկ ու տիպական ձևերով կապող օղակ է հանդիսանում Առաջավոր Ասիայի նախնադարյան մշակույթի Միջերկրականի, Կովկասի ու Հարավ-ուսական տափաստանների պալեոլիթյան մշակույթների միջև: Հայաստանի ստորին պալեոլիթի գրեթե բոլոր նյութերը, անկասկած, հաստատում են Հայկական լեռնաշխարհի նման կարևոր դերը²⁶:

Աշելյան ֆաբե գործիքներ — Աշելյան մշակույթն իր անունն ստացել է Սենտ-Աշել քաղաքից, որտեղ առաջին անգամ քարե գործիքներ են գտնվել: Հանդիսանալով ստորին պալեոլիթի շելյան փուլի անմիջական շարունակությունն ու զարգացումը, և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանելով մինդելյան ստացականման ու մինդել-Ռիսյան միջստացային ժամանակաշրջանին, աշելյան մշակույթը մի նոր, ավելի բարձր աստիճան էր մեր նախնիների պատմության մեջ: Սատանի-դարի, Արեգունի բլրի, Հարավային բլրի, Հրաղդան գետի միջին հոսանքում²⁷, Արդնու դարավանդի՝ Ճատկերանի, Աշիրաբդի, Նոնունիսի (Նուռուս), Լուսավանի, Ջրաբերի և այլ վայրերի ստորին պալեոլիթյան կայանները, որոնք արտակարգ հարուստ էին վանակատի արտազեղումներով, տվել են համեմատաբար զարգացած ու բազմապիսի քարե գործիքների բնորոշ ժողովածուներ: Վերոհիշյալ բոլոր կայաններում գործիքների շելյան տիպերին փոխարինելու են գալիս ավելի հմտորեն, խնամքով պատրաստված և զգալիորեն կատարելագործված գործիքներ: Աշխատանքի հիմնական գործիքը մնում է ձեռքի հատիչը, որը, սակայն, փոքրանում է, ստանում բարակ (անհետացած) կրունկ, ճշգրիտ նշաձև, ձվածիր, սկավառակաձև կամ եռանկյունի ուրվագիծ, բեկոտման տեխնիկայով մշակված հարթ մակերես: Նրա կտրող պրոֆիլային կողերն արդեն ոչ թե զիգզագաձև են, այլ ուղիղ և սուր: Մանրակրկիտ ու նուրբ մշակման շնորհիվ աշելյան հատիչը ստանում է նաև կտրելու հատկություն: Այս բոլոր հանգամանքները վկայում են գործիքներ պատրաստելու տեխնիկայի զգալի առաջընթացի, վանակատի, կայծքարի հատկություններին խորամուխ լինելու, վարպետի ձեռքի առավել հմտության մասին: Ձեռքի հատիչը ստորին պալեոլիթի ամենաբնորոշ ու տիպական գործիքն է, որն առանձնապես լայն տարածում է ստանում աշելյան շրջանում:

Աշելյան հատիչներին զուգընթաց կատարելագործվում են նաև ցլեպներից ու մանր կտորներից պատրաստված, այսպես կոչված, կլեկոտնյան և լեալուռայան տիպի ունեցող գործիքները. սրածայրը, քերիչը, քերթիչը, կտրող դանակը, գալլիկոնը, սկավառակաձև գործիքները, որոնք օգտագործվել են կենցաղում, փայտի ու մորթու մշակման համար: Ձեռքի հատիչից սրանք տարբերվում են պարզ մշակությամբ:

Աշելյան գործիքները, բացի վանակատից, պատրաստված են նաև դիամադից և դացիտից: Դրանց վրա, հատկապես բանող եզրերում, կատարված է նաև հետագա լրացուցիչ մշակում (հարդարում): Ուշաշելյան շրջանում հանդիպում են շատ խնամքով մշակված գործիքներ, որոնք ունեն ուղիղ, ճշգրիտ ուրվագծեր:

²⁶ Sб'а М. З. Пакичкина, Палеолит Армении, էջ 7,

²⁷ Sб'а С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 72—100.

վաղաշելյան գործիքներին հատուկ է մուգ, սև թավշյա, թանձր պատինան, իսկ ուշաշելյան գործիքների պատինան ավելի թույլ է, թեև ամբողջովին ծածկում է քարի բնական գույնը:

Արտին լեռան աշելյան գործիքների կոմպլեքսը պարունակում է մեծ քանակությամբ կատարյալ մշակված ձեռքի հատիչներ և ցլեպներից պատրաստված գործիքներ, որոնք պատկանում են աշելյան դարաշրջանի երկու՝ վաղ և ուշ կեսերին: Հանդիպող բազմազան, բայց բնորոշ ձևերը՝ իրենց համապատասխան մշակմամբ, վկայում են գործիքների նոր մասնագիտացման և դրանց պատրաստման ավելի բարձր տեխնիկայի մասին՝ կապված Հայաստանի վաղագույն բնակիչների տնտեսական դործունեության բարդացման հետ:

Աշելյան դարաշրջանում կարևոր փոփոխություններ են կատարվում մարդկանց կյանքում: Հանդես են գալիս որսորդական ժամանակավոր ճամբարներն ու երկարամյա բնակավայրերը: Այդպիսի բնակավայրերի հիմնալի օրինակ են վաղ և ուշ աշելյան ժամանակներին պատկանող Արտին լեռան և Հրաղդանի միջին հոսանքի կայաններն ու քարայրները:

Արդնու աշելյան հին բնակավայրը գտնվում է Հրաղդան գետի աջ ափին, վաղ շորորդական 80 մետրանոց դարավանդի վրա: Զուր խմելու համար, անշուշտ, դեպի գետն էին գալիս փղերը, ռնգեղջյուրները, ձիերը և այլ կենդանիներ, որոնք դառնում էին որսի առարկա:

Արդնու կայանի հնագիտական կոմպլեքսները բաղկացած են աշելյան ձեռքի հատիչներից, կտորներից ու ցլեպներից պատրաստված ուղեկցող սրածայրերից, քերիչներից, շեղբերից և այլն, որոնք ունեն կայուն ուրվագծեր, կլեկտոնյան տեխնիկային բնորոշ արխաիկ տեսք: Նշանակալից թվով հանգիստ են երկկողմանի մշակված սկավառակաձև գործիքներ: Ըստ բնույթի և մշակման տեխնիկայի, Արդնու գործիքների վաղ կոմպլեքսը պետք է համարել Արտինյան կայանների աշելյան գործիքներին ժամանակակից²⁸:

Աշելյան ժամանակի մարդը լայնորեն օգտագործում է պատրաստի կացարանները՝ քարայրները, ծածկերը և այլն²⁹:

Ստորին պալեոլիթի աշելյան դարաշրջանի գործիքների ձևերի ու տիպերի բազմազանությունը բացատրվում է ժամանակաշրջանի անցողիկ բնույթով, իր բնախամարդը հավաքչական գործունեությունից անցավ որսորդության՝ որպես տնտեսական գործունեության մի նոր, որոշակի ձևի:

Որսորդության զարգացմանը զուգընթաց, աշելի վերջում խիստ սահմանափակվում է գործիքների երկկողմանի մշակությունը, որովհետև արտադրությունը պահանջում էր նոր տեսակի գործիքներ և դրանց մշակման նոր եղանակ: Աշելյան հատիչին ուղեկցող կլեկտոնյան տիպի գործիքները նույնպես հետզհետե կատարելագործվում են՝ կապված խոշոր կենդանիների որսի հետ, թեև հավաքչական աշխատանքը դեռևս շարունակվում էր մնալ որպես գլխավոր ճարտագրաձևը: Սակայն որսորդությունը մարդու կյանքի համար հսկա-

28 Տե՛ս Մ. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 69—89:

29 Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ, ՊՐՀ, 1969, № 3, էջ 191—208:

լական նշանակություն ունեւ, քանի որ դա մարդուն ապահովում էր մսեղենով, որը բարեւիւում է արյան քիմիական բաղադրութունը և նպաստում ուղեղի զարգացմանը:

Վաղ աշելյան ձեռքի հատիչ. Զրաքե

Գտնված աշելյան գործիքները՝ հարյուրավոր ձեռքի հատիչները, ցույց են տալիս, որ Հայաստանի պալեոլիթյան կայանները հազարամյակներ շարունակ եղել են նախամարդու բնակավայրեր: Բնության դեմ պայքարելիս, գործիքների հետ միասին մարդու հենարանն էր դարձել կրակը: Աշելյան ժամանակի մարդը կրակը օգտագործել է ոչ միայն որպես ջերմության աղբյուր, այլև նրանով պաշտպանվել է գիշատիչ գազաններից: Պետք է ենթադրել, որ մարդիկ շատ վաղ են սովորել միսը, արմտիքը և պտուղները խորովել: Դա ոչ միայն օգնեց լավացնելու սննդամթերքը, ընդլայնելու մթերքների պաշարը, այլև

խիստ սահման դրեց մարդու և մթերքը բնական վիճակում գործածող կենդանու միջև:

Աշելյան ժամանակին բնորոշ է ստորին շորրորդական մինդել-նիսյան, մասամբ մինդելյան փուլի շերմասեր ֆաունան, այսինքն՝ տրագոնթերյան փիղը, ռնգեղջյուրը, նախնական ձին, ուղտը, եղջերուն, ցուլը, որոնց մնացորդները հայտնաբերվել են կենինականի մոտ և Նրեանի շրջակա գյուղերում:

Հայկական լեռնաշխարհը նախնադարյան մարդու բնակեցման շրջան— Հայկական լեռնաշխարհի պալեոլիթյան կայանների թիվը չի սահմանափակվում Սովետական Հայաստանի լավ ուսումնասիրված հուշարձաններով: Վերջին տարիների ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում ևս հայտնաբերվել են քարեդարյան մշակույթի զանազան փուլերին վերաբերող հնագիտական հարուստ նյութեր, որոնք անգնահատելի նշանակություն ունեն Հայաստանում մարդու վաղ բնակության և նախամարդու տարաբնակեցման կարևոր հարցերի լուծման համար: Ցավոք, այդ նյութերի մի զգալի մասը ներկայացված է թուրքական հրատարակություններում, որոնք հաճախ ոչ թե գիտական նպատակներ են հետապնդում, այլ ջանում են ապացուցել, թե թուրքերը ինչ-որ մի «համամարդկային» նախապատկերային մշակույթ են ստեղծել³⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի և նրա հարևան շրջանների պալեոլիթյան հուշարձանների անաչառ ուսումնասիրությունը հիմնովին հերքում է պան-թուրքիստական այս զառանցանքը, կարևոր դեր խաղում հնագույն մարդու բնակության, նրա տեղաշարժերի, ստորին պալեոլիթյան մշակույթի գլխավոր կենտրոնների ծագման ու զարգացման պրոբլեմը մեկնաբանելու գործում:

Ներկայումս հին քարի դարի հետաքրքրական բնակավայրեր են հայտնաբերված Կարսից հյուսիս, Սասունի լեռների ստորոտում, Արածանիի ավազանում, Խարբերդի դաշտում, Հարբի (Բուլանլի) հովտում (Լիզ) և այլուր³¹: Հարթավայրերի այս շղթան հաղորդակցության մեջ է եղել հյուսիսում՝ Արաքսի հովտի ու Արարատյան դաշտավայրի, հարավում՝ Տարոնի հովտի ու Խարբերդի դաշտի միջոցով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքերի հետ: Արածանիի վերին հովտից՝ Բագրևանդից (Ալաշկերտ) մի շարք հարմար ճանապարհներ են անցնում դեպի Արաքսի հովիտը և Արարատյան դաշտավայրը, դեպի Արարատ և Արազած լեռները: Բնական այս միջանցքի նշանակությունը կարևոր է այն իմաստով, որ վաղ շորրորդական նախնադարյան մարդը բնակվել է այս վայրերում, գուցե նաև Արածանիի հովտում, որը միանգամայն նպաստավոր պայմաններ ունեւր մարդկային կյանքի առաջադիմության համար՝ պլեյստոցենի սկզբում:

Այդ տեսակետից միանգամայն օրինաչափ է ստորին պալեոլիթյան կայանների հայտնաբերումը Հայկական լեռնաշխարհի նաև հարավային ծայրամասերում, որոնք անմիջապես հարում են Արևելյան Միջերկրականի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի մշակութային կենտրոններին:

³⁰ Սուլեյ ենթադուլը կազմված է В. П. Любим, „Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества“ աշխատության հիման վրա (տե՛ս СА, XXVII, 1957, էջ 71—80):

³¹ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 38, 56:

Շելյան, աշելյան, կլեկտոնյան և մուսոյերյան հարուստ նյութեր են հայտնաբերվել Ասորիքի սահմանի մոտ, Վերին Եփրատի նստվածքներում (Բիրինշիկում՝ 1883 թվականին, Նիզեք լեռից արևմուտք, կավճային նստվածքներում՝ 1907 թվականին), Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերի երկարությամբ, Միջերկրական ծովից մինչև Դիարբեքի ձգվող կավճային նրստվածքներում։ Հին քարի դարի ամենահատկանշական բնակավայրերը հայտնաբերվեցին այստեղ, Մալաթիայի վիլայեթի Ադիաման քաղաքի շրջակայքում՝ Պիրինի նախալեռնային գոտում, ծովի մակերևույթից 600—700 մ բարձրության վրա։ Պիրինի պարբերական հետազոտությունների ընթացքում (1932—1938, 1945) քարե կույտերի և Չակալ գետի հունի մեջ հայտնաբերվել են վանակատից ու կայծքարից պատրաստված շելյան, աշելյան, կլեկտոնյան, մուսոյերյան և նեոլիթյան գործիքների մեծաքանակ ու առաջնակարգ նմուշներ³²։

Նկարագրված պալեոլիթյան հայտնաբերումները կատարվել են մի շրջանում, որն առանձնացվում է Հայկական Միջագետք անվամբ³³։ Այս տեղանքի ընդհանուր տեսքը (լանդշաֆտը) աշխարհագրական տեսակետից մի ամբողջություն է կազմում հյուսիսային Ասորիքի հետ³⁴։ Հայկական լեռնաշխարհի, ինչպես և Հյուսիսային Ասորիքի այդ շրջանի վաղ հին քարեդարյան հայտնաբերումները հատուկ են գլխավորապես նախալեռների գոտուն և Եփրատի ու նրա վտակների հովիտներին։

Վերջին տարիներին այս շրջանում շելյան և աշելյան տիպերի հետաքերքերական նյութեր են հայտնաբերվել Այնթապ (Գազի-Անթեք) քաղաքի թլուկ և Մեթմենջե գյուղերում, ինչպես նաև Քեսուն, Խիզնիկ և Փալ գյուղերի սահմանագծում և Բոզոճյալում (Ուրֆա քաղաքի մոտ)³⁵։

Փաստերն ապացուցում են, որ Հայկական լեռնաշխարհն իր բոլոր մասերով բնակեցված է եղել մարդկային պատմության ամենավաղ շրջաններից սկսած։

Հայաստանը, Առաջավոր Ասիան և Բարեգաբյան մարդկանց վաղ տարաբնույթիցման խնդիրը — Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի սահմաններում նախնադարյան մարդկանց լայն տարաբնակեցմանը մեծապես նրպաստել է պալեո-աշխարհագրական միջավայրի նշանակալից նմանությունը, որ հավանաբար, գալիս է ուշ պլիոցենի և վաղ պլեյստոցենի ժամանակաշրջանից։ Այդ տեսակետից առանձնապես հատկանշական է այն փաստը, որ վաղ շորրորդական շրջանի մարդու բնակատեղիները, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ նրան կից երկրներում ընկած են հաղորդակցության զարմանալի հարմար շրջաններում՝ հովիտներում և նրանց կից բարձր լեռնային սահրահարթերում ու լեռնանցքներում³⁶։

Ասորիքի, Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Իրանի և Իրաքի միջև վաղ հին քարի դարի գործիքների մի շարք վայրեր են գտնվել խաթայ վի-

32 Տե՛ս В. П. Любун, Палеолит Турции, էջ 73—77։

33 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 71։

34 В. П. Любун, նշվ. աշխ., էջ 72, 77։

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72—77։

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88։

լայնթի հարավում, Ալեքսանդրիտի սանջակից ոչ հեռու (Անտիոքի և Նուրիդ-դինի միջև), Ալթին-դերե գետի ավազանի շերտերում³⁷։

Նույն ժամանակաշրջանի քարե գործիքների կուտակման խոշոր օջախներ են Փոքր Ասիայի կենտրոնական (Սակարա գետի վերին հոսանքը՝ Զիբուկ, Կարմիր, Օվա, Իլիջա-սու վտակների ավազանը և էմիր, Մոզան ոչ մեծ լճերի շրջակայքը)³⁸, հյուսիսային լեռնային շրջանները (Սամսոն քաղաքի հարավ-արևելյան ծովային դարավանդը, Չամ լեռան ստորոտը)³⁹ և Տավրոսի լեռները։ Տավրոսի լեռնաղեղումն է գտնվում «Դրունք Կիլիկիոյ» լեռնանցքը, որը մեծապես օգնել է մարդկային խմբերի տեղաշարժերին։

Այսպիսով, Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա այժմ ուրվագծվում են հին քարի դարի հայտնագործությունների տարածման երկու հիմնական շրջան՝ Կենտրոնական Փոքր Ասիան և Հայաստանի՝ Ասորիք-Պաղեստինի հարող շրջանը, որն ըստ երևույթին, ստորին պալեոլիթի պաղեստինա-ասորական տեղային մարզի հյուսիսային ծայրամասն է⁴⁰։

Ստորին պալեոլիթի որոշակի խոշոր կենտրոններ են ուրվագծված նաև Հայկական լեռնաշխարհից հարավ և հյուսիս՝ Իրաքում, Իրանում և Կովկասի մերձսևծովյան շրջաններում։

Հետաքրքիր է, որ Իրաքում պալեոլիթյան գործիքներ են հայտնաբերված Սուլեյմանիեի, Ռեանդուզի, Ամադիայի, Ագրայի, Զալույի լեռնանցքներում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհին հարող շրջաններում։

Կովկասի ստորին պալեոլիթյան բնակատեղիները Աբխազիայի և Ղրիմի (Կիրիկ-Կոբա և այլն) մերձսևծովյան շրջաններում համապատասխանում են Սև ծովի 3—5 տեղասերին։ Չափազանց հետաքրքիր կայաններ են հայտնաբերված Հարավային Օսեթիայում (Կուդարո, Լաշե-Բալթա և այլն), ինչպես նաև Քուռ գետի ձախակողմյան վտակների հովիտներում⁴¹։

Աշելյան գործիքների տարածումը ցույց է տալիս, որ միջին կամ ուշ աշելյան մարդը լայնորեն յուրացրել էր Հայաստանի և Կովկասի շրջանները։ Կովկասյան լեռնաշղթան այն բնական սահմանն էր, որին հասնում էին Հայկական լեռնաշխարհից, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայից շարժվող մարդկանց հրեշտակալի խմբերը։

Ասիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպայի միջև գտնվող Փոքր Ասիայի թերակղզին և Հայկական բարձրավանդակն իրենց աշխարհագրական դիրքով, բարենպաստ բնա-կլիմայական պայմաններով ու չափազանց վաղ բնակեցմամբ բացառիկ դեր են խաղացել պալեոլիթյան մարդու տարաբնակեցման քարեդարյան մշակույթի ձևավորման ու տարածման գործում։ Հայկական լեռնաշխարհի ու Պարսից ծոցի միջև ընկած տերիտորիան ամենահարմարն էր մարդկային վաղ կոլեկտիվների տարածման համար, այդ պատճառով էլ որոշ գիտնականներ

37 Տե՛ս նույն տեղում։

38 Տե՛ս Ս. Հ. Սադգադյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 56—57։

39 Տե՛ս Բ. Մ. Մյոսիս, էջ 82—83։

40 Տե՛ս նույն տեղում։

41 Տե՛ս «История СССР с древнейших времен до наших дней», т. I, М., 1966, էջ 20—22։

այն համարում են օյկումեննի կենտրոնական մաս⁴², պալեոլիթյան մշակույթի կարևոր առաջապահ:

Եփրատի հովիտը, Համայի, Սամսոնի, Բիթլիսի, Տավրոսի լեռնային անցումները, Զագրոսի անցքերը, Վանի և Ուրմիայի ընդարձակ տեկտոնիկ իջվածքները, Արածանիի ամբողջ հովիտը, այն բնական անցուղին էին, որոնցով հին մարդը կարող էր արտագաղթել Փոքր Ասիայից, Միջերկրականի արևելյան ափագանից, Հայկական լեռնաշխարհից՝ Իրանի արևմտյան սահմանի ուղղությամբ, դեպի հարավ-արևմուտք՝ Խուզիստանի և Լուրիստանի լեռնային սարահարթերով մինչև Միջագետքի հովիտը, որն իր հարավային մասում, մինչև ժամանակակից Մոսուլի սահմանները, ծածկված էր Պարսից ծոցի ջրբերով:

Հյուսիսային Փոքր Ասիայում հին մարդը կարող էր հաղթահարել Սամսոնի մոտի լեռնանցքը: Ասորիքում ու Լիբանանում նախնադարյան մարդիկ ծովափից երկրի ներսը շարժվելիս օգտագործել են համիբեգարի հարավային լեռնանցքները (1800 մ): Կարելի է ենթադրել, որ մարդկության առանձին խմբերի բնակեցմանը և շարժմանը նպաստող պայմաններ գոյություն են ունեցել նախալեռներում, որոնք ձգվել են Զագրոսի լեռնային աղեղի բազմաթիվ հովիտներով, Հյուսիսային Միջագետքի մերձլեռնային շրջաններում:

Արևելյան Հայաստանի և Կովկասի սեծովյան ափի վաղ քարի դարի հուշարձանները, իրենց հերթին, թույլ են տալիս ավելի ամբողջական պատկերացնելու նախնադարյան մարդու բնակությունը մեր երկրի սահմաններում. բացի այդ, հնարավոր է, որ դրանք նշում են հնագույն մարդկաց տեղաշարժի և տարածման ճանապարհները Հյուսիսային ուղղությամբ դեպի Կովկասյան լեռնաշղթան:

Հնագիտական և երկրաբանական տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայկական Տավրոսից հյուսիս՝ Արածանի գետի հովտում և Կարսի մոտ, ինչպես նաև Զագրոսի լեռներում և Կապուտան (Ուրմիա) լճի մոտ վաղ հին քարեդարյան հայտնաբերումները առաջին կապող օղակն են մի կողմից Ասորիք-Պաղեստինի պալեոլիթյան շրջանի ու Հյուսիսային Միջագետքի և մյուս կողմից՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի պալեոլիթյան շրջանի միջև:

Ստորին պալեոլիթի մարդը — Զորրորդական ժամանակաշրջանի մարդն իր ֆիզիկական տիպով, իր ուղիղ քայլվածքով, ձեռքի զարգացած թաթով և դիսի սկավառակի նշանակալից ծավալով միջանկյալ դիրք էր զբաղում անթրոպոիդների և ժամանակակից մարդու միջև: Դա պիթեկանթրոպն էր (կապամարդը), որն առաջին անգամ հայտնաբերվեց Յավա կղզում, իսկ այնուհետև նման կամ մոտ տիպեր հայտնաբերվեցին Աֆրիկայում, Ասիայում և Եվրոպայում⁴³, Առանձնապես արժեքավոր են Հյուսիսային Աֆրիկայում կատարված հայտնագործությունները, ուր հաճախ ստորին շորրորդական ժամանակի նստվածքներում խոշոր փղի, հիպոպոտամի, ռնգեղջյուրի, զբրի, ընձուղտի, սուսերատամնավոր վագրի մնացորդների հետ միասին գտնվել են նաև

⁴² Sh'v Ф. Дебец, Г. А. Трофимов и Н. П. Чебоксаров. Проблемы заселения Европы, «Происхождение человека и древнее расселение человечества», 1951, էջ 415:

⁴³ Sh'v П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, էջ 90—96, 142—144:

շելյան գործիքների նման շինվածքներ: Նույն պայմաններում և միևնույն շերտում հայտնաբերվել են նաև հին մարդկանց կայաններ: Այսպիսով, առաջին անգամ հաստատվեց, որ այդ հնագույն մարդիկ իրենց զարգացման մակարդակով մոտ են պիթեկանթրոպին և դրա հետ միասին նմանության գծեր ունեն հետագա, ավելի զարգացած մարդաբանական տիպի, սինանթրոպի հետ: Ինչպես և պետք էր սպասել, նրանք օգտագործելիս են եղել շելյան տիպի ձեռքի հատիչներ:

Պեկինի մոտ գտնվող Չոուու-Կուու-Դյան քարայրում սինանթրոպի (շինական մարդ) հայտնաբերումը առանձնապես նշանակալից է նրանով, որ մարդկային ոսկորների հետ միասին այստեղ գտնվել են վաղ շորրորդական ֆաունան, ածխի և մոխրի կույտեր և որ կարևորն է, քարից պատրաստված գործիքներ: Սինանթրոպին մոտ է Եվրոպայի հայդելբերգյան մարդը:

Կասկածից վեր է, որ վաղ շորրորդական դարաշրջանում կամ ստորին պալեոլիթյան մշակույթի ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված է եղել նույնատիպ կամ նման նախնադարյան մարդկանցով: Հագիվ դուրս գալով կենդանական վիճակից և թափառելով գետերի ու լճերի ափերին, Հայաստանի նախամարդը բուսական կեր է հավաքել ու պարզագույն գործիքների օգնությամբ վայրի կենդանիներ որսացել: Հավանական է, որ այստեղ հին բնակիչները, սինանթրոպի նման, օգտագործած լինեն կայծակից ու հրաբխային լավաններից առաջացած կրակը: Հնարավոր է նաև, որ մարդն այդ ժամանակ լրիվ չէր կտրել իր կապը ծառաբնակ կյանքից, որը նրա միակ հուսալի և ապահով ապաստանն էր հին շորրորդական ֆաունայի խոշոր ներկայացուցիչներից՝ փղից, ռնգեղջյուրից, սուսերատամնավոր վագրից և այլ կենդանիներից պաշտպանվելու համար:

Նախնադարյան հոռ — Քարե գործիքների կուտակումները ստորին պալեոլիթյան կայաններում վկայում են հենց այն մասին, որ իր գոյությունը պահպանելու, վայրի կենդանիներից պաշտպանվելու, բնության ուժերի դեմ նպատակահարմար ձևով պայքարելու համար մարդիկ ստիպված էին միանալ մի քանի տասնյակներով: Նախնադարյան այս խմբերը ներկայացնում էին մարդկային հասարակության ամենապարզ ձևը: Հավաքչությունը, որսը, աշխատանքի պարզունակ գործիքների հանդես գալը բնորոշում են մարդկային հասարակության տնտեսական զարգացման առավել վաղ աստիճանը կամ նախնադարյան հոտի ժամանակաշրջանը, որ համապատասխանում է հնագիտական և մարդաբանական տվյալներով հաստատված շելյան և աշելյան փուլերին՝ պիթեկանթրոպի ու սինանթրոպի գործունեության ժամանակներին:

Ջարգացման ստորին պալեոլիթի աստիճանի վրա մարդկությունը մնացել է շատ երկար ժամանակ: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչքան դանդաղ է ընթացել կենդանուց մարդուն անցումը, ինչպիսի ժանրությամբ է ճնշել կենսաբանական ժառանգությունը մարդու վրա, ինչքան ժամանակ է պահանջվել աշխատանքի տարրական ունակություններ ձեռք բերելու և գործիքներ պատրաստելու համար: Մարդկության այդպիսի վիճակի տևողությունը հասնում է հարյուր հազարամյակների⁴⁴:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7—14: